

in: Han Israëls, Mieke Komen, Abram de Swaan (redactie), *Over Elias. Herinneringen en anekdotes*, Het Spinhuis, Amsterdam 1993, pp. 7-19.

"JA, JA, IK WAS NOG NIET ZOO'N BEROERDE KEREL, DIE ZOO'N VRIND HAD"

(Nescio)

Cas Wouters

I

Waarschijnlijk had ik Norbert Elias al eens eerder gehoord of gezien, maar de eerste ontmoeting vond plaats in 1969 tijdens een bijeenkomst van het werkcollege (zo heette dat toen nog) *Sociologie en moraal*. Ik herinner me dat ook vanwege de eerste vraag die ik aan hem stelde. Die betrof zijn reputatie van een wijze geleerde, geen boekengeleerde. Die reputatie was hem vooruitgesnel, niet alleen bij monde van Joop Goudsblom, de leider van het werkcollege, maar ook van Den Hollander had ik op diens werkcolleges Amerikanistiek in die zin over Elias gehoord. Parsons, zo had ik begrepen, had een sociologische theorie ontwikkeld die veel systematischer was dan de werkelijkheid, terwijl de theorie van Elias, hoewel minder systematisch, toch een werkbaar model verschaft met behulp waarvan zowel de sociale als de psychische werkelijkheid meer recht werd gedaan. Natuurlijk vond ik dat prachtig en ik wilde wel eens weten hoe iemand zo wijs kon worden. Zo kwam het dat ik, na wijsheden zoals "interdependency is inescapable, so power struggle is inescapable" te hebben genoteerd, tegen het einde van de zitting aan Elias vroeg of hij een verklaring had voor zijn ontwikkeling tot wijs man. Dat moet hem haast wel in verlegenheid hebben gebracht, maar hij redde zich door de aanval, zoals bekend de beste verdediging. 'Difficult question, I don't know,' zei hij eerst, waarna iets volgde in deze trant: 'Maybe it's because I've been traveling a lot. You all seem so confined to your own country.' Hij lachte er ondeugend bij.

Veel later, waarschijnlijk in 1978, toen Elias vertelde dat hij zijn stuk over Mozart *The Sociology of Genius* wilde noemen, hebben we opnieuw gelachen bij het ophalen van deze herinnering.

Het was door toedoen van Elias zelf dat tot me doordrong dat deze *genius* weliswaar wereldberoemd was in Amsterdam, maar een vrijwel onbekende in het internationale sociologenwereldje. Op de eerste bladzijde van mijn eerste artikel, een bijdrage voor het wereldcongres voor sociologen, gehouden in 1970 in de Bulgaarse badplaats Varna, had ik iets geschreven over de balans van distantie en betrokkenheid. Na die bladzijde te hebben gelezen zei Elias me dat ik die begrippen op een manier gebruikte die vrijwel niemand zou begrijpen: alsof ze gemeengoed waren. Dat was dus niet zo.

In Varna was ik erbij dat Elias zich opgaf om iets voor het volgende wereldcongres over vier jaar mee te helpen organiseren. Ik was toen nog zo jong dat mij dat als bijzonder opmerkelijk voorkwam: 'zo oud', dacht ik, 'en er toch op rekenen er over vier jaar nog steeds te zijn.' Elias was toen drie en zeventig. Hij zou nog twintig jaar oud zijn, hoewel steeds ouder.

II

Wanneer Norbert Elias in die jaren vanuit Leicester waar hij woonde naar Amsterdam kwam gaven de Goudsbloms altijd een avondje te zijner ere. Daar werden dan voor mijn gevoel 'de gevestigden, de ouderen' genodigd. Ergens in het begin van de jaren zeventig gaven mijn vrouw - nu mijn ex - en ik ook een feestje, en wel voor 'de buitenstaanders, de jongeren' (nu allemaal zo rond de vijftig). Het werd een traditie, we deden het iedere keer als Norbert in Amsterdam was. Snuffelend in mijn 'Eliasiana' vond ik een op 11 juni 1973 gedateerde brief waarin hij ons bedankt voor 'the party at your place'. Waarschijnlijk zijn we er dus in dat jaar mee begonnen.

In die tijd, begin jaren zeventig, was ik een man met een baan en verder, zo had ik besloten, zou ik een *family man* zijn, meer niet. Voor intellectuele ambities was geen plaats; hooguit zou ik wat vertaalwerk kunnen doen. Zo is het besluit tot stand gekomen om *The Established and the Outsiders* te vertalen. Door de samenwerking met Bram van Stolk is die vertaling ook een heel gezellig project geworden. We dronken een glas, bespraken de wereld en onszelf, en dan ook nog het vertaalwerk dat we hadden gedaan. In de zomer van 1975 waren Bram en ik zo ver gevorderd dat we wel eens met Norbert Elias over de vertaling wilden praten. We zochten hem op in Leicester, waar we bij hem thuis logeerden. Na dat bezoek stuurden Bram en ik hem, bij wijze van dank voor zijn gastvrijheid een plaat van Bob Dylan: *Blood On The Tracks*. In de brief waarin hij me bedankte voor het cadeau schreef Norbert Elias me dat hij de woorden moeilijk kon verstaan. Hierop copieerde ik voor hem enkele teksten van die plaat, onder andere de woorden van het nummer 'Shelter from the Storm', en vertelde ik hem over de betekenis die ik eraan hechtte. In zijn brief van 2 januari 1976 uit Leicester reageert hij op een manier die zo "vintage Norbert" is dat ik er voor deze gelegenheid uit wil citeren. Omdat Elias in deze brief stilziggend naar teksten van Dylan verwijst en hij deze - uiteraard terecht - bekend veronderstelt, zal ik hier eerst die regels van Dylan citeren:

"Suddenly I turned around and she was standing there, / with silver bracelets on her wrists and flowers in her hair, / she walked up to me so gracefully and took my crown of thorns / 'Come in' she said, 'I'll give you shelter from the storm'."

And: "I've heard new-born babies wailing like a morning dove, / and old men with broken teeth stranded without love."

Hoewel ik hem had geattendeerd op een krachtige ambivalentie in het liedje - de SHE van 'shelter' verstrekt op zeker moment zelfs een dodelijke dosis ('a lethal dose') - negeerde Norbert Elias

die dubbele bodem in zijn antwoord volledig, wellicht vooral omdat ik hieraan toevoegde dat het liedje als geheel ertoe tendeert om de erin gestelde vraag 'Is it hopeless and forlorn?' met 'ja' te beantwoorden. Dat is het namelijk waartegen hij van leer trekt, hoe rustig en vriendelijk zijn brief ook begint:

"Thank you very much for copying for me the text of Bob Dylan's song. It has very much helped me to understand what it is all about. I played your record on New Year's eve, and understood it much better. Also, before, I did not play the record loud enough. Your comments have greatly helped me. They are excellent. I feel very much that you have your talents still half buried and not enough courage to bring them into the open. You must tell me more about your comments on Dylan. Why not write an article for De Gids? You can do it so well in a letter; you could do it just as well in an article; if it helps imagine you are writing to someone - writing it as a letter. With regard to Bob Dylan this does not mean that I have given up my reservations. I certainly understand him better, you have given me the key; but both the text and the music grate on my sensibility. The mixture between serious and very genuine sentiments, stretches of genuine musical invention on the one hand and triviality plus sentimentality, self-pity, Weltschmerz coupled with stretches of monotonous, repetitive and (for me) somewhat boring musical accompaniment on the other hand still does not appeal to me. In former days men prayed to Mary mother of god, now to Heroine or the flower maiden with the silver bracelets on her wrists. That is not to say that I do not understand - I only say that moaning about the cold world and the lost shelter does not help. It is only a mother which can give (though not always does give) warmth and shelter without reciprocity, and it is only to an infant that she can give it. Dylan, in a very characteristic manner, does not say that the world is cold only for those who can not give warmth and shelter to others who only want to receive it from others. I may do him wrong because I have not heard or read his other things. I know as well as the next man that this can be a cold world and that everyone is in danger of becoming an old man with broken teeth stranded without love. But I also know, Cas my dear, I also know that it does not help, as Dylan seems to do, to poke around again and again in one's own wounds as if one enjoyed the pain. There is so much to do in this world, so much humans can do with and for each other, so much which to me at least appears intensely meaningful. I abhor preaching and what I say can easily appear as such. But I simply know that it is necessary for every grown up person - necessary for a person's own mental health, to find a balance between the pre-occupation with his or her own immediate needs for warmth and love and sexual gratification, for companionship and friendship on the one hand and, on the other hand, the devotion to a solid task of a less personal nature, a task for others without which no sense of personal fulfillment is possible.

You have given me great pleasure with your letter (and so has Bram with the pictures which are really very good). You can see it from the length of my answer - and, by way of countergift

for your typing out of Dylan's poem I have copied two of my poems. I am not sure you will like them. The German one comes from a cycle 'Totentänze'. Both give some indication of a different mood. Is it perhaps a generation gap? I am quite aware of the cold and the storm. But I do not dream of someone, some mother goddess, to give me shelter from it. I not only know it is a futile dream, I also have no wish to return into the womb [try imagining a place where it's always safe and warm / "come in" she said, "I'll give you shelter from the storm" C.W.]. As you may know I have an ineradicable guilt feeling that I was unable to get my mother out of the concentrationcamp before she died in a gas chamber. Everyone has his deep conflicts and irrationalities. But if I had not myself, with some help from an analyst, taken off my crown of thorns - if I had not made the effort myself, I would have been lost - a futile and miserable life."

De twee gedichten die Norbert in deze brief had ingesloten waren terzake.

Het ene gedicht dat hij voor me had overgetikt heet Riding the Storm en had in de brief aan mij een laatste couplet dat misschien als moedig of 'quite daring' getypeerd kan worden. Er staat getypt: "born from the storm of such order / nomads of time without tiding / dare from border to border / riding the storm." In de in 1987 gepubliceerde dichtbundel *Los der Menschen* (p. 81) zijn de grenzen geheel verdwenen en behoort de 'storm of disorder' tot de 'human condition': "born from a storm of disorder / nomads of time without tiding / in a void without border / riding the storm."

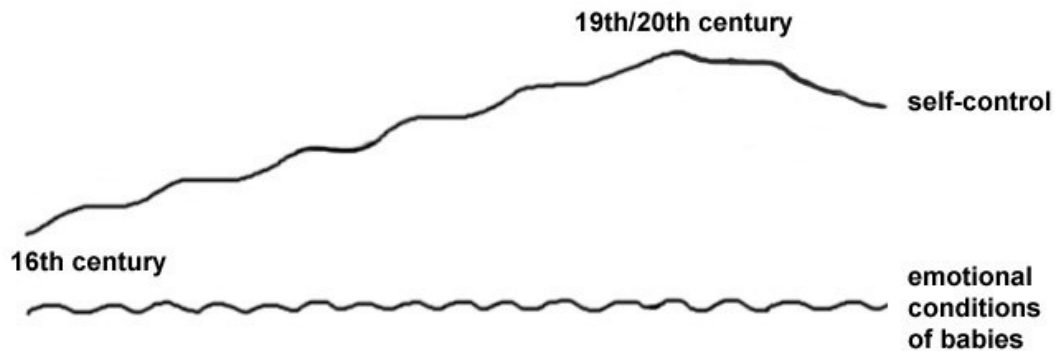
Het gedicht uit de Totentänze (dat in *Los der Menschen* (p. 34) de titel Verlassene meekreeg) eindigt met de regels: "und sinken schweigend tiefer ab ins Wunde / vergebens grübelnd w i e sie sich verpaßt / und legen endlich mit gepreßtem Munde / gleich müden Tieren seidwärts sich am Grunde / und lösen sich im Meer der großen Rast // und fort und fort strömt ungerührt die Stunde."

Later, in 1978, in verband met mijn scheiding, heb ik nog eens een gedicht van hem opgestuurd gekregen, en ook daarin keert hij zich krachtig tegen zelfmedelijden: "Du bist / zerfressen von Mitleid mit dir selbst / kriechend mit wenig lieblichem Pathos. // Wenn ich dich anfassen würde, dan konnte ich / an meinen Fingern fett und feucht die Wurmhäute spüren. / Bitte mich jetzt nicht um Wohltätigkeit: / Geh fort bis die Knochen sauber sind." Ook dit gedicht is, enigszins gewijzigd, in de dichtbundel opgenomen (p. 50).

III

De citaten uit latere brieven die nu volgen, uiteraard overgetypt bij meer serieuze muziek - die van Charlie Parker, hebben allemaal betrekking op de richting van het civilisatieproces en wat later informalisering zou heten. Elias begon regelmatig naar Amsterdam te komen toen die stad nog een zelfverklaard magisch centrum was en er een springvloed van informalisering op de oude, traditionele verhoudingen beukte. Hij was in dat alles bijzonder geïnteresseerd en kon er prachtig over vertellen, maar zijn antwoord op de vraag hoe deze veranderingen in zijn theorie pasten was onbevredigend. Dat

blijkt bijvoorbeeld uit een verslag dat ik heb geschreven van een in 1970 of 1971 gehouden bijeenkomst van de werkgroep *Sociogenese van crèches* waar ik Norbert Elias had uitgenodigd. In dat gestencilde verslag komt de volgende tekening voor, door Elias geïntroduceerd als 'didactisch hulpmiddel':

Ik vond deze voorstelling van zaken onbevredigend, en ik niet alleen, omdat de lossere omgangsvormen juist hogere eisen aan de zelfbeheersing leek te stellen. De discussie over deze kwestie, de richting van het civilisatieproces en de verhouding tussen de recente veranderingen en de civilisatietheorie, was jarenlang gaande, en toen Michel Korzec en Christien Brinkgreve er in 1976 over schreven in hun eerste verslag van veranderingen in de rubriek 'Margriet Weet Raad' heb ik daarover ook met Elias gecorrespondeerd. De eerste brief waaruit ik over deze kwestie wil citeren is ongedateerd, maar gezien het feit dat Elias schrijft dat we elkaar op 2 september zullen zien, moet hij in de zomer van 1976 zijn geschreven. In mijn brief aan hem moet ik ook zijn uitdrukking 'controlled decontrolling of emotional controls' hebben gebruikt - ik heb geen copie - want zijn antwoord doet vermoeden dat hij op een vraag van mij ingaat:

"...I cannot quite remember whether I used in my lecture the version 'controlled decontrolling of controls'. It seems to me that 'controlled decontrolling of affects or emotions' would be more appropriate and clearer. But whichever expressions one uses, Michael and Christine are certainly wrong if they suggest that this would impair the testability of my theory.

If I remember rightly I first used this expression in my studies of sport events. A football crowd can in fact loosen some emotional controls. The situation is, as it were instituted in such a way that people - the spectators and to some extent also the players themselves are emotionally aroused. The spectators can shout and sing and also in other ways behave with less emotional control than is socially possible outside this particular setting; and this pleasurable loosening of affect controls is one of the attractions as well as one of the social functions of this and other spectator sports. But it is a controlled decontrolling or loosening of emotional controls. Of course sometimes spectators as well as players go too far in decontrolling. They do not control the decontrolling of their impulses sufficiently. Players may push or otherwise bodily attack one of their opponents. Spectators may go

wild because they believe that a linesman has done wrong to their own side, to the side with which they identify. If players cannot loosen their aggressive impulses sufficiently the game will be boring; if they decontrol too much they break the rules of the game which set very firm limits to their aggressiveness. The same goes for the spectators. Controlled decontrolling of emotions (or emotional controls) refers in this case to something clearly observable. As a theoretical concept it is perfectly testable.

The same can be said with regard to the use of this term in relation to certain aspects of the present stage of the civilising process."

Aan het einde van deze brief schrijft Norbert nog dat hij ernaar uitziet mijn artikel te lezen '... when it is ready. If you tell me a little about it I shall not suffer so much from the language barrier.'

Mijn artikel 'Is het civilisatieproces van richting veranderd?' verscheen in het decembernummer van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* en daarin verwees ik naar de bovenstaande brief met de woorden: 'Ook van een correspondentie met Elias heb ik geprofiteerd.' Nadat het artikel bij de redactie was ingeleverd heb ik Norbert geschreven en hem kennelijk onder meer gevraagd of hij een vertaling ervan als bijdrage aan de feestbundel voor zijn tachtigste verjaardag in 1977 op prijs zou stellen. Zijn antwoord is gedateerd op 13 oktober 1976. Hier volgt het begin van die brief:

"I had written last night the note which I enclose and was just on the point to post it when I received your letter which has given me great pleasure. I am glad that you finished your paper. It is very reasonable to show it to your friends and to ask for their comments. It will also give me great pleasure to find it in the Festschrift.

My comments on the point which you raise with regard to my remark in *Was ist Soziologie?* is this. I have always regarded the idea that the principle characteristic of a civilising process is the increase in self-control as a very basic misunderstanding. One of the reasons is simply that you find in relatively simple societies often very strong demands for self-control. An example which, I believe, I have mentioned somewhere is the self-control demanded in some Amerindian societies of their young men during initiation rites where they were tortured but expected not to show by any movement or sound that they suffer pain. That was a preparation for their warrior existence. They should not shame their tribe if they were taken prisoner by another tribe and tortured by losing their pride and showing that they suffered. Or so one is led to believe. There are many other examples of social training for restraint in simpler societies. So if one simply says according to Elias a civilising process shows itself in increasing self-restraint that is simply wrong.

I have tried to make it clear that characteristic of a civilising process is firstly the allroundness of self-restraint (in the case of the Amerindians I have mentioned the social demand for self-restraint is confined to a highly specific situation and perfectly compatible with an equally

extreme readiness to act in accordance with one's libidinal and affective impulses in other situations). Characteristic of such a process is secondly the evenness of restraints in all types of relationships with slight differences in degree (as you know) in the restraints which one is supposed to impose upon oneself in private and in public life. But still one is no longer even supposed to beat one's wife or to be beaten by her which in trying situations, you will admit, requires a high degree of self-restraint and the level of that restraint even in private situations has, as you know, risen very considerably in all classes. It is not so long ago that one might have been regarded as a fool in the lower regions of society if one had suggested that a man is not allowed to beat his own wife (or perhaps the wife might have felt he does not love her any more if he had not beaten her from time to time). That is it: Greater evenness and allroundness in all, not only in some situations. But even that is not enough. You can read it up: characteristic of a civilising process is thirdly Allroundness and evenness of 'Selbstzwänge' within a middle range, i.e. removed from extremes.

Now my argument is and has always been that the self-restraints imposed upon biologically mature young people, say from 15, 16 year on and particularly on young girls (and to some extent on married women too) with regard to their sexual impulses were extreme and barbaric prior to the slow rise of what we call 'permissiveness' from about 1918 on. I have much more to say on this point but I hope you will see my point. What we call permissiveness is simply correcting a demand for extreme self-control and the stigmatisation of failure to do so. Michael and Christine have given a simplistic interpretation to my theory by implying that I regard the increase in self-control on its own as the main criterion of the level of civilisation while my theory is and has always been that it is the integration of temperate self-control (not too little, not too much) which is the criterion for the higher levels of a civilising process.

That does not vitiate your own argument. If I understand it rightly you are going to argue that what we call permissiveness involves not simple a loosening of built-in self-controls, but also the development of self-controls of a different kind. I fully agree with you. But I would still add that you seem to understand my theory in the same sense as Michael and Christine and, perhaps pay not enough attention to the fact that our attitude is, in my sense, more civilised, because it moderates some demand for an extreme self-control in sexual matters, particularly in the case of women, but also in that of teenagers generally which you might well compare with the demands made by the tribal Amerindian on their youngsters which I have mentioned before.

I hope I have given you as clear a comment to your query as I could. What you do with it I must leave to you. But it would be nice to hear from you whether what I say has any bearing on your paper. Please don't let me confuse you; I have not in the least said your argument is wrong. As far as I can grasp it it sounds to me perfectly sound. But I wanted at least draw your attention to the fact that Michael and Christine are wrong in a much wider sense.

...

If an English version of your paper exists already when I come to Amsterdam in November I can of course look through it should you want me to do that and we can correct together stylistic problems. ..."

In november heb ik Norbert een onbeholpen want door mijzelf vertaalde versie van mijn artikel laten lezen. Daarop bood hij me aan me bij de vertaling ervan te helpen. Toen we met dat doel bij elkaar waren begon hij me te dicteren zoals hij dat met assistenten gewend was. Met Gill, zijn assistente die ik in Leicester had ontmoet, had ik hem zo bezig gezien. Mijn protesterende verbazing pareerde hij met de woorden: 'Whenever you want to discuss anything, please do interrupt me, and, of course, you must change whatever you like to change, it is and remains your paper.' Wie mijn vertaling met de gedichteerde versie zou vergelijken ziet dat Norbert zich beslist niet tot vertalen heeft beperkt. En wie de gedichteerde versie met de gepubliceerde zou vergelijken, constateert dat ik maar weinig veranderingen en toevoegingen heb aangebracht. Hij had mij, kortom, genereus geholpen en ik was dan ook niet weinig verbaasd de beginregels te lezen van de op 13 december 1976 gedateerde brief die hij me weer terug in Engeland schreef:

"My dear Cas,

When I left you at the airport I went away with the feeling that I had not given you as much help for your paper as you might have expected. But, then, though greatly stimulated intellectually by my stay in Amsterdam, I was also physically a little tired. So let me say first what I should have said to you personally how much it means for me that I can talk with you about the problems of my work as I can with few other people and generally that you give me your friendship. That is why I felt I had not helped you as much as I might have done if I had not been a little tired.

But there is also another reason. I simply had to think more about some of the problems you raised, especially the problem of informalisation. It is not as if I always know the answers. I hope you do not expect this.

I had given a great deal of thought to the problem itself (without ever finding the appropriate concept) when I first came to England. The difference between the formality of the German standards of good behaviour and the seeming informality of the corresponding English standards is quite striking. There can be no doubt that the less formal standards of the English require a higher degree of built-in self-restraint. By tradition, the German code of highly formal behaviour - always shaking hands when coming and leaving, greeting in the street by raising one's hat and bending one's head in a graduated way according to rank etc. went hand in hand with a greater capacity of Germans to abandon all formal restraints, like a woman in former days might abandon at home the stays or 'corset' she has worn in public. I always remember how, on my first visit to Germany after the war the Frau Oberregierungsrätin, who had organised a course for higher civil servants where I was to

give a lecture, got tipsy at the evening party in a manner no English woman of comparable standing would ever go tipsy in public, on a semi-official occasion. No one appeared to think worse of her because of it. In the Germany I knew (things may have changed a little) a high degree of formality, graded according to rank, went hand in hand with a high capacity for un-restraint, for loosening self-restraints on less formal occasions - a much higher swing of the pendulum from extreme formality to extreme - well there is the problem - to extreme forms of un-restraint (to use a slightly unusual word). But could one say to extreme 'informality'?

I know your problem is different. But the problem has still to be sorted out. It is more complex than it may appear and I have not yet thought it out fully. Still, perhaps what I say may help a little. There is a general trend of informalisation. The English have started their letters for a long time with Dear Mr X or Dear Professor. More Germans write to me now 'Lieber Herr Elias'. The student revolt in Germany has had the effect of loosening the use of the title 'Professor' (though it is coming back) and instead of Mit Vorzuglicher Hochachtung bleibe ich Ihr sehr ergebener etc. more people write now simply 'Mit freundlichen Grüßen Ihr'. Yet at the same time there remains a need for gradations and I have the feeling that this type of informalisation requires a higher degree of self-restraint. The 'stays' of formality, of the easy to be-learned formal phrases have gone and yet there is a need for shades, for 'nuances'. I think one has to distinguish this kind of informalisation (which seems to have gone less far in France than in either Germany or Holland) from - shall we call it 'formlessness'? - from behaviour dictated by a stronger dose of overt affects. To give you an example - I received a number of letters partly in connection with the short 15 minutes film shown in Germany. One letter from two Frankfurt 9th semester history students quite friendly though with overt Marxist criticism and a little facetious though by no means unfriendly. It ends with the phrase Mit "barbarischen" Grüßen (Their " " signs). I think one has to distinguish this half joking show of affects from what you mean by informalisation. Or one may have to distinguish different types of 'informality', one (as in the English case) requiring a high degree of deeply ingrained restraint (aristocratic informality is an example), one goes with a fair degree of unrestraint and might be called 'formlessness' if there is such a word.

Dear Cas, you can see I myself was not quite clear but perhaps this helps a little. Also I hope Rod Aya will help with the German quotations. I am very ready to have a glance at the semi-final version..."

In 1977 en 1978 heeft Elias een aantal lezingen over informalisering in Duitsland gegeven. De tekst die hij daarvoor schreef is pas in 1989 op initiatief van Michael Schröter gepubliceerd; het is het openingsartikel uit de *Studien über die Deutschen*. Elias vertelde me destijds dat hij er erg aan moest wennen de auteur van een boek over de Duitsers te zijn. Pas enkele maanden voor dat boek uitkwam

heb ik dat verhaal, getiteld *Veränderungen europäischer Verhaltensstandards im 20. Jahrhundert*, gelezen. Michael Schröter had me een copie gegeven. Na lezing moest ik aan een van Norbert's lievelingsverhalen denken: over Picasso die erop uit trok om werk van collega's te bekijken, naar huis ging en het beter deed. Ik was namelijk getroffen door de grote overeenkomst tussen onze beide artikelen, tot in vele details, maar ook door het kwaliteitsverschil: Norberts versie was onbetwistbaar beter.

IV

In 1986, op een van onze vaste dinsdagmiddagafspraken om te 'joggen'¹, gebeurde er iets uitzonderlijks. Norbert verraste me volkomen door me zonder omhaal te gebieden om, nu hij de uitdrukking 'controlled decontrolling of emotional controls' had gepubliceerd (hij doelde op het verschijnen van *Quest for Excitement*), voortaan naar hem te verwijzen als ik die uitdrukking gebruikte. Blijkbaar was hij op dat moment vergeten dat hij de uitdrukking al eerder had gepubliceerd, en ook, voor mij erger, dat ik steeds naar hem had verwezen. Ik was zo verbouwereerd - 'WAT IS DIT? Ouderdom?' - dat ik pas de volgende dinsdagmiddag van me af kon bijten. Toen heb ik hem zo vergekregen dat hij erkende dat het eigenlijk veel passender zou zijn geweest om bij de bewuste uitdrukking in de *Quest* een noot te plaatsen die de lezers erop wees dat ik al vele jaren met vrucht van die uitdrukking gebruik had gemaakt. Sterker, hij beloofde die noot bij de eerstvolgende gelegenheid te plaatsen. En inderdaad, in 1988, toen hij de lezing schreef die hij in Marburg zou houden voor een gezelschap van artsen en andere geïnteresseerden in de psychosomatiek zei hij me de bewuste noot te hebben geschreven. Kort voor het congres plaats zou hebben (4-9 september 1988) voelde Norbert zich te zwak om erheen te gaan en vroeg hij mijn vriend en ex-collega Herman ten Kroode om zijn tekst op het congres voor te dragen. Nieuwsgierig naar de bewuste noot, vroeg ik Herman ernaar, maar 'Nee,' zei Herman, 'zo'n noot zit er niet bij.' Voor ik Norbert om opheldering kon vragen sprak ik Rudolf Knijff, zijn assistent, en die zei me zich te herinneren dat Norbert wel degelijk naar me had verwezen maar dat die noot dus in het deel van de tekst moest zitten dat buiten de selectie voor de uiteindelijke lezing was gevallen. Toen heb ik er Norbert maar niet meer naar gevraagd, ook al niet omdat hij in die tijd er steeds vaker toe overging om discussies over zijn werk te mijden. Wel bleef hij net zo aimabel in de omgang als altijd, maar toch was Michael Schröter, zijn redacteur en vertaler, de enige met wie hij nog controverses over zijn werk wilde bespreken. In die laatste periode van zijn

¹ Het woord 'joggen' is natuurlijk idioot, maar wandelen dekt evenmin wat we deden. Eigenlijk was het een soort dansen. Norbert wilde namelijk niet geleid worden, maar omdat hij de laatste jaren niks meer kon zien moesten we elkaar wel een arm geven. Dat deden we heel losjes, maar wel zó dat we zijn bewegingen en de mijne via onze armen zodanig ineem lieten vloeien dat van leiden geen sprake meer was. Voor poep op de stoep waarschuwde ik, want daarvoor uitwijken zonder woorden zou meer leiding vergen dan onze dans kon verdragen.

leven sneed hij anderen die om weerwerk in een discussie vroegen al vrij gauw de pas af met zinnen als "no no, you don't understand." Het leek wel alsof hij zich in verweer tegen de dood aan zijn werk vastklampte, zoals een papayaboom die kort voor hij sterft zijn bladeren hoog naar de zon richt, waardoor zijn vruchten niet langer, zoals normaal, in de schaduw hangen.

Twee jaar na zijn dood, in 1992, werd mijn nieuwsgierigheid naar de bewuste noot weer zo groot dat ik er Norberts assistenten Saskia Visser en Rudolf Knijff naar heb gevraagd. Eerst kreeg ik een briefje dat ze geen noot die naar mij verwees hadden kunnen vinden. Norbert had me dus toch iets op de mouw gespeld, dacht ik, tot een paar dagen later het bericht kwam dat het gezochte was gevonden. Er was naar een noot gezocht, maar de verwijzing stond gewoon in de tekst, vandaar. Hier volgt dan, tot slot, die tekst:

"Perhaps only those human groups survived who found ways and means to correct imbalances in the interplay between constraint of affective impulses and their unrestrained enactment. Perhaps the incidence of mimetic fights is so widespread among human groups because they make it possible for a group to correct imbalances in the interplay between constraint and the anarchy of violence. The controlled decontrolling (see Cas Wouters ...) of fighting impulses in the form of mimetic struggles is one of the ways of doing this. At the present stage of knowledge it is difficult to decide whether such impulses have not only cultural, but also physiological components. Whatever future research may bring to light, the reference to fighting impulses and their possible control highlight once more the fact that references to a human property called aggressiveness associate the problem from the outset with a concept that has strongly evaluating undertones. To include mimetic fights such as games and other activities often conceptualized today as leisure activities in the evidence used in discussions on aggressiveness allows a restructuring of the problem. It opens the way to new questions. Take the problem of happiness. ..."
